

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

В статті досліджується специфіка взаємозв'язку між процесом утвердження в Україні принципів правового государства та розвитком державно-правового режиму. Представлен аналіз конкретних проблем реалізації принципів правового государства в Україні в контексті демократизації державно-правового режиму, розвитку правової системи.

Ключевые слова: державно-правовий режим, правове государство, верховенство права, демократія, права человека.

In article investigates the specificity of interrelation between process of the statement in Ukraine of the state of law principles and development of a regime of state and law. The author gives the analysis of concrete problems of realization of the state of law principles in Ukraine in a context of democratization of the regime of state and law, the development of legal system.

Key words: the regime of state and law, state of law, supremacy of right, human rights.

Проблеми демократичної трансформації Української держави, досліджені через призму складних і тривалих процесів становлення України як правової і соціальної держави, а також зміцнення в Україні громадянського суспільства та удосконалення інституціонально-правової основи його взаємодії з державою, являють собою один з найважливіших предметів рефлексії сучасної юридичної науки. Причому, якщо для окремих галузей права (конституційне, адміністративне, цивільне, фінансове, бюджетне право), ці питання мають значущість насамперед з огляду на зміни або трансформації тих правових інститутів, норм і принципів, які властиві зазначеним галузям, то для такої фундаментальної юридичної науки як теорія держави і права, зазначена проблема аналізується насамперед в аспекті її зв'язку з такими поняттями як сутність і типологія держави, державний апарат, форма держави тощо. Серед перелічених понять чи не найбільш дотичним до проблематики демократизації держави є поняття форми держави, яка традиційно аналізується у сучасній науці теорії держави і права через характеристику таких її складових елементів як: форма державного устрою, форма державного правління та форма державно-політичного режиму¹. Дійсно, якщо ми погоджуємося з положенням про те, що утвердження України як сучасної демократичної, правової і соціальної держави не зводиться виключно до проголошення на конституційному рівні таких цінностей і принципів як верховенство права, поділ державної влади, законність, пріоритет та реальність прав і свобод людини і громадянина, взаємна відповідальність держави і громадянина, незалежність судової влади тощо, але й передбачає відповідні зміни в структурі органів державної влади, запровадженні нової правової основи їх організації і діяльності, то тоді стає очевидним зв'язок і між процесами забезпечення конкретних принципів демократичної, правової і соціальної держави та зміною форми держави. При цьому, говорячи про форму держави, ми маємо на увазі насамперед державно-правовий ре-

жим, оскільки він виявляє найбільшу релевантність до запровадження нових принципів організації суспільного і державного життя, адже демократична і правова держава може бути будь-якою як за формою правління, так і за формою державно-територіального устрою, тоді як у відношенні до державно-правового режиму – це завжди демократично-правовий режим, з високим рівнем легітимності державної влади.

Актуальність аналізу забезпечення принципів правової держави у контексті розвитку державно-правового режиму сучасної України пояснюється наступними причинами. По-перше, встановлення зв'язку між процесами утвердження в Україні праводержавності та розвитком державно-правового режиму дозволяє встановити цілий ряд важливих внутрішніх ознак цього режиму, а також наповнити це поняття як теоретичним, так і безпосереднім практичним змістом через виявлення тієї специфіки форм і методів державної управлінської діяльності, що притаманна правовій державі. По-друге, це дозволяє сформулювати методологічні основи для комплексного дослідження проблем державного і правового розвитку України, яке поєднувало б собі аналіз змін як елементів форми держави (включаючи й державно-правовий режим), так і висвітлення таких процесів як становлення України як правової, демократичної і соціальної держави. це, на наше переконання, сприятиме формуванню цілісного науково-теоретичного розуміння сутності та специфіки процесів сучасного державно-правового розвитку України. По-третє, через виявлення ролі та значення принципів правової держави у розвитку державно-правового режиму України ми отримуємо необхідні підстави як для оцінки цього режиму, так і для визначення його типу. Останній момент є важливим з огляду на те, що саме встановлення рівня забезпеченості принципів правової держави в Україні дозволяє визначити те, яким чином в межах того чи іншого державно-правового режиму співвідносяться держава і право і чи керується держава правовими нормами як визначальними регулятивними встановленнями, що регламентують і регулюють порядок, методи та засоби її діяльності у взаємодії з суспільством.

Усталене у сучасній науці теорії держави і права доктринальне тлумачення правової держави характеризує її як державу, організація і діяльність якої заснована на таких принципах як: верховенство права, здійснення державної влади на основах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, взаємна відповідальність держави та особи, гарантування прав і свобод людини і громадянина². Це означає, що «формування, і у кінцевому підсумку, завершення створення правової держави пов'язується з максимальним забезпеченням прав і свобод людини, відповідальністю держави перед громадянином і громадянина перед державою, з підвищенням авторитету закону і суворим його дотриманням всіма державними органами, громадськими організаціями, колективами і громадянами, ефективною роботою правоохоронних органів»³. На думку Г.Радбруха, правова держава – це держава, що зв'язана правом і не порушує встановлені ним межі, яка наділена правом видавати закони лише з метою гарантувати їх дієвість⁴. Також правова держава часто характеризується держава, якій притаманні такі риси як: верховенство права, закону, Конституції, визнання пріоритету прав і свобод людини і громадянина, взаємна відповідальність держави і громадянина, демократична форма правління, соціальна справедливість і гуманізм⁵. Відповідно до дефініції, яку пропонує Ж.-П.Жакке, правова держава – це держава, в якій державна влада діє лише на основі та у межах правил, які встановлюються для неї⁶. Як доводить

М. Вітрук, поняттям парвова держава описується специфічний спосіб організації та функціонування публічної влади, у її взаємозв'язку з індивідами, на основі конституції та законів й у відповідності до вимог права⁷. При цьому, як абсолютно слушно зазначає Р. Гринюк, наголос у визначенні правової держави може бути зроблено як на її «матеріальному», так і на її «формальному» аспекті⁸.

Однак, не зупиняючись на більш докладному аналізі тих чи інших наукових дефініцій поняття правової держави, звернемо увагу на те, як колись писав один з основоположників теорії правової держави Фрідріх Юліус Шталь, що правова держава не лише піклується про забезпечення певного правопорядку і охорону прав та законних інтересів окремих індивідів, але й представляє собою певний тип державної діяльності і певну форму застосування державної влади. Тобто правова держава пов'язана не стільки з певним державним устроєм, скільки з тим, в яких формах та через які методи і засоби реалізується державна влада в процесі здійснення нею функцій державного управління суспільними справами. Принагідно зауважимо, що на цей важливий момент у вченні про правову державу Ф. Ю. Штала (пізніше про це писатимуть також О. Бер, Л. Штейн, Р. Гнейст, Г. Зейдель, О. Гіркє та інші) звертає увагу відомий сучасний російський дослідник О. Кутафін, який зазначає, що зв'язуючи себе правом і встановлюючи певні обмеження щодо сфери державної діяльності та своїх повноважень, правова держава тим самим створює особливий зв'язок з суспільством, який виражається у тих засобах, прийомах і методах, завдяки яким реалізується державна влада⁹. Тобто, як ми бачимо, встановлюється пряма кореляція між рівнем забезпеченості принципів правової держави, які у своїй сукупності утворюють цілісну (і одночасно динамічну) систему, і державно-правовим режимом, оскільки наразі останній тлумачиться сучасними науковцями як сукупність прийомів, способів і методів, за допомогою яких здійснюється державна влада¹⁰. Щойно ми свідомо вжили поняття «система принципів правової держави», оскільки між окремими принципами правової держави (принцип верховенства права, принцип законності, принцип поділу влади, принцип реальності прав і свобод людини і громадянина) неможливо встановити відношення ієрархічного підпорядкування. У цьому плані, не можна не навести позицію вже згаданого нами вище вітчизняного дослідника і фахівця у галузі теорії держави і права та конституційного права Р. Гринюка, який пише: «принципи правової держави становлять складну систему взаємопов'язаних елементів, кожен з яких корелює з іншими і може бути реалізований лише за умови паралельного забезпечення інших принципів... всі вони є одно порядковими і на їх основі розбудовується система ознак, інститутів та вимог до правової держави»¹¹.

Водночас слід звернути увагу й те, що практично у всіх доктринальних визначеннях поняття державно-правового режиму робиться наголос на тому, що будь-який державно-правовий режим охоплює собою принаймні два типи відносин, які суто і дозволяють встановити основні властивості того чи іншого режиму, оцінити його, а також окреслити перспективи його еволюції. Цими відносинами є: а) відносини між державою як суб'єктом управління (наразі ми застосовуємо поняття «державне управління» у найбільш широкому значенні як «цілісну сферу діяльності державної влади, всіх її гілок, всіх органів та посадових осіб... реалізацію державної влади у всіх її формах та методах»¹²) і суспільством та окремими громадянами і їх об'єднаннями; б) відносини між державою і правом. Причому зазначені відносини розгортаються не на двох різних і цілковито герметич-

них рівнях, а в єдиному полі функціонування і розвитку державної влади. По суті мова ведеться про те, наскільки і якою мірою право впливає на дії державної влади, а також на діяльність окремих органів державної влади і місцевого самоврядування.

Якщо дії державної влади є опосередкованими і визначеними правом, яке відповідає уявленням суспільства про справедливе і належне, містить у собі основні положення природного права, і твориться за участю всіх громадян уповноваженими органами державної влади, то тоді державно-правовий режим характеризується не лише достатньо високим рівнем легітимності, але й може бути визначений як демократично-правовий режим державної влади. На відміну від цього, якщо у своїх відносинах з суспільством і громадянином держава свавільно встановлює, скасовує або змінює юридичні правила взаємовідносин, порушує визначену на законодавчому рівні компетенцію органів державної влади, не забезпечує права і свободи людини і громадянина, здійснює державне управління у своїх власних інтересах, які відмінні від суспільних інтересів і не корелюють з суспільними потребами та прагненнями, то тоді ми маємо справу з авторитарно-правовим режимом. Хоча у даному випадку, правовий характер такого режиму виявляється редукованим до мінімуму, оскільки у ньому закони часто не мають правового змісту, суперечать принципам природного права і не спрямовуються на покращення стану забезпеченості прав і свобод людини і громадянина. Такий державно-правовий режим як правило має низький рівень легітимності (часто падіння рівня легітимності супроводжується паралельним зниженням рівня легальності даного державно-правового режиму), знаходиться у субординаційних відносинах з суспільством (коли суспільство розглядається як підпорядкований об'єкт державного управління), спирається насамперед на методи силового примусу та жорстко директивні прийоми управління суспільними процесами і відносинами.

Очевидно, що проблема визначення зв'язку між правом і державою в процесі функціонування того чи іншого державно-правового режиму тісно пов'язана з тим, яка саме держава вступає у відносини з суспільством і громадянином. Інакше кажучи, від того чи маємо ми справу з правовою державою як суб'єктом управління в умовах того чи іншого державно-правового режиму, чи ця держава має не правовий характер, залежить і те якими властивостями та характеристиками наділяється даний державно-правовий режим. У цьому сенсі цілком справедливо зробити висновок, що від рівня забезпеченості принципів правової держави залежить і те в якому напрямку еволюціонуватиме державно-правовий режим і чи еволюціонуватиме він взагалі. Адже цілком очевидно, що у разі порушення фундаментальних принципів правової держави будь-який державно-правовий режим деградуватиме у напрямку посилення авторитарних тенденцій, підвищення рівня правового нігілізму і правового волюнтаризму держави, звуження прав і свобод людини і громадянина, спотворення відношень між правом і державою. Зазначене положення може бути обґрунтовано у науково-теоретичному плані й тим, що в центрі визначення типу і властивостей державно-правового режиму завжди лежить держава як ключовий суб'єкт державного управління. В результаті чого, властивості організації і функціонування держави переносяться на державно-правовий режим, стаючи властивостями даного державно-правового режиму. У даному випадку можна стверджувати про наявність відносин прямої транзитивності, коли зміна одних характеристик (наразі йдеться про характеристики держави) з

необхідністю спричиняє зміну інших (характеристики державно-правового режиму).

З іншого боку, будь-який державно-правовий режим, як це випливає з аналізу складових елементів цього поняття, визначається специфікою співвідношення у даній державі політики та права. Зазначене положення тісно пов'язано з однією з найскладніших проблем функціонування правової держави, яка стосується практичної реалізації принципу верховенства права, адже. Нагадаємо, що за своїм змістом принцип верховенства права містить у собі одразу ж декілька важливих положень (цікавий аналіз державотворчого виміру їх реалізації у сучасній Україні надає О.Лукаш¹³). Здебільшого в осмисленні змісту принципу верховенства права наголос робиться на проблемі обмеженості держави правом, оскільки разом із його конституційною фіксацією відбувається важливий акт обмеження державної влади правом, підпорядкування її праву та набуття нею функцій реалізації, забезпечення та охорони правових норм¹⁴. Погоджуючись з цією думкою академіка О.Скрипнюка, вважаємо за доцільне наголосити, що подібна «визначеність» держави правом розповсюджується не тільки на діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, коли встановлюється фундаментальна правова норма стосовно того, що всі органи державної влади та їх посадові і службові особи діють виключно на основі закону та на його виконання, але й на всю політику держави, яка, з одного боку – реалізується у відповідних правових формах (правове регулювання економічних, соціальних, національно-культурних, бюджетно-фінансових та інших відносин), а з іншого боку – спрямовується на реалізацію ряду базових цінностей, які лежать в основі існування і функціонування правової держави. У цьому контексті не можна не згадати змістовне дослідження відомого російського юриста О.Лукашевої «Людина, право, цивілізація: нормативно-ціннісний вимір» (2009), яка пише, що зв'язок між правом і політикою може набувати різноманітних форм: взаємної підтримки, протидіючого, солідарності, блокування тощо¹⁵. Утім, лише в умовах правової держави політика і право отримують важливу спільну детермінанту, яка змушує їх взаємно доповнювати одне одного. Цією спільною детермінантою є, по-перше, основоположні гуманістичні цінності, а, по-друге – виражене у правових нормах і зафіксоване у політичній волі загальносуспільне уявлення про справедливе і належне, пор основні цілі і задачі розвитку держави і суспільства. В цьому сенсі у правовій державі право і політика постають не як взаємні антагоністи, коли один з цих елементів суцільно домінує над іншим (принагідно зауважимо, що суцільне домінування права над політикою є таким же небезпечним явищем як і суцільне домінування політики над правом), а як взаємодоповнюючі механізми, що забезпечують еволюційний розвиток всього суспільства, його політичної і правової системи. Отже, вважаючи на цю властивість правової держави, яка прямо пов'язана з ідеєю верховенства права, можна стверджувати, що саме на шляху практичного забезпечення принципу верховенства права відбувається докорінна трансформація державно-правового режиму, який поступово набуває властивості демократично-правового режиму з високим рівнем легітимності державної влади, що застосовує правові методи державного управління і взаємодії з суспільством на паритетній основі при незаперечному визнанні таких цінностей як права і свободи людини і громадянина, суспільне благо, безпека суспільства в цілому і окремих громадян, гуманізм, соціальна орієнтованість.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо зафіксувати наступні висновки. По-перше, в сучасних умовах державотворення і

правотворення в Україні процеси трансформації державно-правового режиму тісно пов'язані з утвердженням і практичним забезпеченням принципів правової держави, серед яких основну роль відіграють принципи верховенства права, пріоритету прав і свобод людини і громадянина, законності, поділу державної влади. Результатом їх забезпечення є фундаментальна зміна самої держави як суб'єкта державного управління, що може використовувати лише ті методи, способи і прийоми впливу на суспільство і суспільні відносини, які не входять у суперечність з загальною ідеєю правової держави. По-друге, в процесі аналізу специфіки динаміки і проблем трансформації того чи іншого державно-правового режиму важливою ознакою є характер зв'язку між правом і державою, оскільки залежно від того, яка саме держава вступає у відносини з суспільством і громадянином ми отримуємо різні моделі організації, функціонування і генезису державно-правового режиму. У разі якщо суб'єктом державного управління, який застосовує публічно-владні повноваження з метою регулювання суспільних відносин та організації взаємодії між різними елементами суспільства і його системами, є правова держава, то тоді державно-правовий режим характеризується високим рівнем легітимності в суспільстві і може бути описаний як демократично-правовий режим. По-третє, у разі прямого порушення фундаментальних принципів правової держави або їх недостатнього забезпечення державно-правовий режим розвиватиметься у напрямку посилення авторитарних тенденцій, підвищення рівня правового нігілізму і правового волюнтаризму держави, звуження прав і свобод людини і громадянина, спотворення відношень між правом і державою.

Фактично в представленій статті нами було досліджено лише один з аспектів взаємозв'язку між процесами становлення в Україні правової держави і трансформацією її державно-правового режиму, який стосувався забезпечення принципів правової держави. Але, на наше переконання, загальна проблема змін на рівні державно-правового режиму України та їх основних детермінант має й інші аспекти, які повинні стати предметом фундаментальних теоретико-правових досліджень сучасної юридичної науки.

1. *Теория государства и права: Учебник* / Под ред. В. К. Бабаева. – М., 2002. – С. 88-104. 2. *Конституційне право України* / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К., 1999. – С. 75. 3. *Теория права и государства: Учебник* / Под ред. В. В. Лазарева. – М., 2001. – С. 441-442. 4. *Радбрух Г. Философия права* / Пер. с нем. – М., 2004. – С. 202. 5. *Конституційне право України: Підручник* / За ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. – Х., 2008. – С. 62. 6. *Жакке Ж-П. Конституционное право и политические институты: Учеб. пособ.* / Пер. с франц. – М., 2002. – С. 40. 7. *Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс.* – М., 2005. – С. 39. 8. *Гринюк Р. Ф. Формальный та матеріальний аспекти у дослідженні правової держави: проблеми теоретико-методологічного аналізу* // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 10. – С. 5-16. 9. *Кутафин О. Е. Российский конституционализм.* – М., 2008. – С. 291-292. 10. *Комаров С. А. Общая теория государства и права: Учебник.* – СПб., 2005. – С. 79-80. 11. *Гринюк Р. Ф. Идея правовой державы: теоретико-правовая модель і практична реалізація.* – К., 2004. – С. 290. 12. *Чиркин В. Е. Государственное управление.* – М., 2002. – С. 55. 13. *Лукаш О. Л. Верховенство права як фундаментальний принцип державної влади в Україні* // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 8 (70). – С. 94-102. 14. *Скритнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики.* – К., 2000. – С.140-141. 15. *Лукашева Е. А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение.* – М., 2009. – С. 178.